

О.С.Романця. – К.: Наук. думка, 1980. – 339 с.

² Огуй О.Д., Каглян О.Є., Танащук Н. Обіг австрійських монет на території Західної України // Нумізматика і фалеристика - №4. - 1997 - С.28-43.

³ Probszt G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen. – 3.Aufl. – Wien/Köln/Weimar: Böhlau, 1994. – 495-696.

⁴ Каглян О.Є., Огуй О.Д., Пивоваров С.В. Грошовий обіг на Західно-українських землях у другій половині XVIII століття // Українська нумізматика і боністика: Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». - К., 2000. – № 1.- С.48 – 62.

⁵ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 1. Окружне управління Буковини. – Оп. 1. – Спр. 4489. – Арк. 3-31; Каглян О.Є., Огуй О.Д., Пивоваров С.В. Вказ. праця.

⁶ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк. 1,2,5; Спр. 355. – Арк.11.

⁷ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3390. – Арк.11.

⁸ Balan T. Documente bucovinene. – Vol.V:1745-1760. – Cernaubi, 1939.- С.40-130.

⁹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3362. – Арк.7,27-28. – Каглян О.Є., Огуй О.Д., Пивоваров С.В. Вказ. праця.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1230. – Арк.4-62.

¹¹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк.1,2,5.

¹² Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1230 – Арк.4-62.

¹³ Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галиччині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання. - Вип.2.-К., 1966.-С.203-214.

¹⁴ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1889. – Арк.14,90,148-154,157-162.

¹⁵ Каглян О.Є., Огуй О.Д., Пивоваров С.В. Вказ. праця.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.1889. – Арк.14,90,148-154,157-162.

¹⁷ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1682. – Арк.1-4.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1681. Арк.1-2.

¹⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.1889. – Арк.14,90,148-154,157-162.

²⁰ Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині XIX ст. – Чернівці: Рута, 1997. с.131-225.

²¹ Balan T. Вказ. праця.

²² Там само.

²³ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4489 – Арк.3-31.

²⁴ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк.1-19.

²⁵ Огуй О.Д., Каглян О.Є., Танащук Н. Вказ. праця.

²⁶ Зварич В.В. Вказ. праця; ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.1682. – Арк.1-4.

²⁷ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2270. – Арк.94.

²⁸ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4081. – Арк.4,41.

²⁹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3881.- Арк.12-13.

³⁰ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3362. – Арк.7,27,28.

³¹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4489. – Арк.3-31.

³² Там само. – Спр.1230. – Арк.4-62.

³³ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1240. – Арк.4.

³⁴ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1241. – Арк.1-53.

Олег Клименко, Анатолій Клименко

ПРИВАТНІ МЕТАЛЕВІ БОНИ В ГАЛИЧЧИНІ ВІД ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ ДО І СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Питання емісії приватних бон Галиччини XVIII – початку XX ст. як явище місцевих бонно-нумізматичних матеріалів може бути розв'язане лише в масштабах всієї України. І справа тут не в кількості металевих бон, які збереглися до нашого часу в музеях, приватних колекціях, а в іншому:

— переважна більшість матеріалів є анонімними, не піддаються ідентифікації і вважаються фахівцями мало перспективними;

— маєтки магнатів та шляхти нерідко були розпорошені по різних населених пунктах Галиччини, а іноді й України. До складу великих магнатських доміній входила ціла система фільварків, «ключів» з кількох фільварків, волостей та графств, тому приватні бони могли одночасно перебувати в обігу в окремих населених

унктах Тернопільської і, скажімо, Хмельницької областей. З цих ричин для повноти інформації, автори змушені були включити до цієї статті окремі випуски металевих бон, які оберталися в прикордонних з Галиччиною населених пунктах, зокрема Буковини, Поділля та Волині. На нашу думку, вони різнобічно й ефективно характеризують певні соціально-економічні процеси, які були притаманні й Галиччині.

Протягом XV – XVI ст. шляхта та магнати створили великі маєтки в Галиччині. Тільки в Руському воєводстві мали величезні землеволодіння такі представники польсько-шляхетської верхівки, як Потоцькі, Конєцпольські, Понятовські, Яблоновські, Курдвановські, Чорторийські, Сенявські та інші. Ці некороновані королі встановили нічим не обмежене панування над населенням.

У всіх феодальних маєтках – королівських, шляхетських, духовенства – панщина в другій половині XVII ст. і першій половині XVIII ст. досягла нечуваних розмірів. Якщо у XV – XVI ст. панщина в Галиччині становила один-два дні на тиждень з лану землі (20-24 га), то в XVII – XVIII ст. вона доходила до чотирьох, п'яти і навіть шести днів на тиждень з лану¹.

Крім панщини шляхта обкладала селян натуральними та грошовими повинностями. У відповідь на цей нестерпний гніт трудящі західноукраїнських земель вели тривалу і вперту боротьбу.

Появу домініальних монет (від латинського *dominium* – власність) слід пов'язувати з селянсько-козацькими повстаннями, які проходили в Україні напередодні Національно-визвольної війни 1648-1654 рр. Внаслідок різкого падіння продуктивності праці, втеч селян, господарі фільварків все частіше змушені були користуватися найманою працею, яку оплачували монетами власного виробництва, що були різні за формою. По великому рахунку ці гроші для пана не мали великої вартості. З одного боку вони відігравали роль стимулятора праці, а з іншого – виступали засобом добровільного примусу, який базувався на високому рівні пияцтва.

Платня за роботу на панському полі була обставлена так, аби виплата холопу грошей давала подвійну вигоду для поміщика: по-перше – з праці холопа; по-друге – з панської корчми, як пункту збору виплачених раніше грошей. Створювалося магічне коло:

пан – холоп – корчма – пан, з якого холопу вибратися було практично неможливо.

Монети панської чеканки дійсні були тільки на території домінії. Якесь певна частина цих грошей перепадала і кріпакам, які працювали поряд із наймитами, щоб попередити і угамувати вибух бунту.

Деякі представники шляхти в чеканці приватних монет зайшли надто далеко, проявляючи сваволю, вони навіть намагалися копіювати королівські емісії².

В кінці XVII – на початку XVIII ст. одним із видів приватних грошей стала надчеканка (контрамаркування) державних монет, що перебували на той час в обігу. Контрамарка (контрсигнатура) – це круглий, овальний, трикутний чи багатокутний знак, наштампований на монету, як правило у вигляді гербових символів, монограм, чисел, букв тощо. Вона наносилася з метою позначки зниження, підвищення нового номіналу, або ж як гарантія законності даної грошової одиниці в межах певної території.

В цей час деякі власники маєтків особливо на так званих кресових землях, зокрема в Галиччині та на Волині, почали вилучати з обігу державні монети, які через потертість були непридатні до використання, і обробляти їх своїми власними штемпелями у вигляді гербів, монограм, тощо. Такі контрамарковані монети пускали в обіг тільки на території домінії, а конкретніше, використовували у панській корчмі, де продавали в основному продукцію панських ґуралень, яку холопи відвідували з відомої необхідності.

У «Торговому щоденнику» за 1788 р. читаємо сповідь наймита-п'янички: «...кожен цей гріш через моє горло повертається до панської кишені»³. А ординат Анджей Замойський в одному з офіційних документів за 1765 р. застерігав своїх холопів: «...якщо спиртні напої будуть брати крім моєї корчми в інших місцях, то на непокірних буде накладено штраф 10 талерів»⁴.

А тепер спробуємо розшифрувати зміст контрамарки. На світлині видно, як на витертому і непридатному до обігу шостаку Яна Казимира вибита контрамарка у вигляді латинської літери «В», яка, очевидно, означає назву маєтку. Цілком можливо, що це місто Бучач, або ж Броди. (Автори віддають перевагу Бучачу через те,

що свого часу на Тернопільщині були зафіксовані три знахідки подібних монет. В той же час така статистика щодо інших регіонів України відсутня.) На монеті також вміщено герб «Пилява», монограму графів Потоцьких та цифру 24, правдоподібно скорочена дата 1724.

До наших днів дійшли монети, контрамарковані гербами відомих польських магнатів: «Цьолек» – Понятовські, «Пилява» – Потоцькі, «Сренява» – Любомирські, «Ліс» – Сапєги, «Любич» – Костеші, «Прус» – Штумберги. Щодо окремих контрамарок у вигляді монограм є підстави їх вважати причетними до таких осіб: «NR» – Миколай Радзівілл, «HS» — князь Херонім Сангушко з м. Славути (Хмельницька обл.). Приклад магнатів наслідували і дрібні шляхтичі. Імена багатьох з них загубилися у вирі подій, тому є монети з гербами і монограмами, власники яких не встановлені.

Більшість монет з контрамарками мідні, рідше – білонні, бо срібні монети, навіть потерті, в той час мали неабияку цінність і не потребували додаткових надчеканів.

Розширення випусків приватних металевих бон свідчило про анархію в економіці Польщі, про політичну самостійність окремих магнатів, які не підкорялися королівській владі. Вказані процеси і привели в кінцевому рахунку до третього поділу Польщі (1795 р.) та зникнення держави з карти Європи.

Через анархію у фінансах Польщі, наслідком чого стало панування домініальних монет, Галиччина не могла одразу прийняти австрійську грошову систему. Після першого поділу Польщі у 1772 р. від австрійських властей потрібні були якісь проміжні кроки, щоб адаптувати населення до нових реалітетів. Ними і стала чеканка спеціальних монет для Освенцімсько-Заторського князівства за польською монетною стопою.

1774 р. на угорському монетному дворі Смолнік відчеканені шеляги, а в 1775–1777 р. срібні 15 крейцерові (злотовки) і 30 крейцерові (двозлотовки).

Після 1777 р. чеканка цих монет припинилася. Поступово вони були замінені чисто австрійськими грошима⁵.

Хоча Польща і перестала існувати як держава, правлячі кола Австрії та Росії створили для польської шляхти у Галиччині та Пра-

вобережній Україні специфічні, можна сказати, тепличні умови. Незважаючи на кордони, по суті, продовжувала існувати одна держава, побудована на панській сваволі і звірячій експлуатації селян. На російському Правобережжі продовжував діяти Литовський Статут, діловодство в судах вели польською мовою, а польська шляхта була рівна в правах з російським дворянством. У Галиччині вся адміністративна влада перебувала в руках польських панів.

Життєвий рівень селян того часу був жалюгідний. Майбутній цісар Йосиф II під враженням побаченого написав своїй матері Марії-Терезії зі Львова 30 липня 1773 р., що «селянин взагалі виглядає дуже бідно і тяжко уявити собі їхню мізерію... і велику вбогість»⁶.

Доповнює відвертість Йосифа II рапорт першого губернатора Галиччини графа Антона Пергена, який назвав стан, що існував під польським пануванням «найбіднішим невілляництвом»⁷. Він прийшов до висновку, що ця безвихідь штовхає селянина до пияцтва і лінощів.

Кінець XVIII – початок XIX ст. вніс певні зміни в існуючу систему домініальних монет. Поряд з відомими контрамаркованими державними монетами деякі власники помість в Галиччині, Поділлі та Волині почали також застосовувати для внутрішніх потреб односторонні монети-бляшки, виготовлені з міді, латуні або заліза. Спеціального технічного оснащення це виробництво не потребувало, оскільки їх міг виготовити звичайний сільський коваль, або ж ремісники: людвисари і конвисари, які виробляли різні цинкові і мідні предмети домашнього вжитку. Деякі польські дослідники називають ці бляшки домініальними знаками і цілком справедливо вважають, що вони були мірилом праці, яку той чи інший селянин затратив на панському лані⁸.

На одному із знаків напис «1D» та постать людини зі зняттям праці, що означає 1 (один) день пішим. Поряд з ним різновид цього знаку з вибитим надписом «pieszy» («піший»). На іншому – зображення коня та відомий напис «1D» (1 день кінним). Останній знак, датований 1816 р., має дві літери «CD» («cały dzień» – «цілий день»)

Застосування домініальних знаків перебувало у прямому зв'яз-

зку з так званою урочною системою, яку спровокував «демографічний вибух» шляхетських родів. В результаті розділів маєтків і майна різко виросла кількість фільварків, власники яких всіма правдами і неправдами намагалися захопити нові землі. Відпрацювати «цяли дзень» було досить непросто. Поміщики давали селянам на день таке завдання («урок»), що його не можна було виконати й за 2-3 дні. Про це народ склав пісню:

«Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок,
Обмолотив я в вівторок,
Лишилося скопів сорок,
А в середу докінчив —
День панщини одробив.»⁹

Новацією домініальних знаків порівняно з іншими приватними бонами є їх оригінальні номінали, які з одного боку доволі виразно і точно відображають характер, обсяг роботи, яку виконав селянин, а з іншого — служать ефективним інструментом підвищення продуктивності праці, щоправда тільки шляхом експлуатації. Хто знає, можливо домініальні знаки і послужили прототипом (але вже з благородною метою) «грошей справедливості» англійського утопіста і філантропа Роберта Оуена, який у 1853 р. емітував для свого підприємства-комуни бони номіналами 1, 2, 3, 5, 20, 50, 80 і 100 робочих годин¹⁰.

У цей самий час зафіксована поява приватних латунних і бронзових бон. Їх творцями, як правило, були також власниками маєтків. Аверси домініальних металевих бон бувають трьох типів: з гербом власника і назвою маєтку, з монограмою власника і назвою маєтку і тільки з назвою маєтку чи населеного пункту. Реверси у більшості випадків позбавлені легенд, містять тільки номінали без назв валюти. За невеликим винятком на всіх бонах відсутні роки чеканки, тому їх датування можливе з великими похибками, тільки на основі стильових рис. На деяких бонах, для того, щоб підкреслити їх реальну вартість, вибивали слово «Dobra».

Малюнки на монетах нерідко вирізались невправною рукою фільваркового гравера, для якого більш важливою була назва самого фільварку, аніж назва населеного пункту.

Для ілюстрації пропонуємо кілька домініальних монет того часу. Ось датована 1777 р. металева бона м. Волочиська Хмельницької обл. номіналом «3» та бона номіналом «5» с. Нова Синява (очевидно також Хмельницької області, а можливо с. Синява Збаразького району Тернопільської області, котре в ті часи називали Новою Синявою). Вони доволі схожі за стилем виконання. Не виключено, що їх виготовляв один і той же майстер. А емітентом був пан, якому належали ці населені пункти, чи власник підприємств, розміщених на тих теренах.

Зауважимо, що металева бона Волочиська має деяке відношення і до м. Підволочиська Тернопільської області, адже практично до 1772 р. ці містечка розвивалися як дві частини одного населеного пункту, розділеного Збручем. Незважаючи на російсько-австрійський кордон, їх жителі ще протягом довгого часу підтримували господарські та родинні стосунки, а нерідко й кримінальні, основою яких було контрабандне переміщення товарів.

Цілком можливо, що вказаний грошовий знак також був створений на засадах алкогольної залежності певної частини міщан і використовувався в корчмах. У всякому випадку тут з 70-х років XVIII ст. документально зафіксовано інтенсивну розбудову панських ґуралень¹¹, більшість яких належала Ф. Мошинському — власнику міста.

Галичина перейшла під владу Габсбургів як країна економічно і культурно відстала. Хліборобство знаходилося на низькому рівні й носило екстенсивний характер. Режим освіченого абсолютизму Йосифа II, що ставив собі за мету піднести господарське життя краю, намагався провести економічні реформи, запровадити нові технології ведення хліборобства, регулювати панщину та інші підданські обов'язки, розмежувати двірські і селянські землекористування, відкрити для селян ремісничі й агрономічні школи. Проте ці реформи так і не були завершені і за час від 1787 р. до 1834 р. поміщики-дідичі встигли захопити біля 1 млн. моргів рустикальної (селянської) землі і долучити до фільварків¹².

До відміни кріпацтва в Галичині і на Тернопіллі зокрема, місцевими феодалами широко застосовувалися металеві бони, так звані робітні марки (нім. *robotmarke*), котрі видавалися за 1 день панщини¹³. Вони мають характерні написи: «Ganze Tages Arbeit» —

«один робочий день». Отоварювалися такі бони у панській крамниці чи корчмі.

У XIX ст. керівництво в економічному житті Галиччини продовжувала утримувати польська аристократія. Скасування панщини суттєво не пошкодило цьому могутньому класові. Занепадали дрібні панські господарства, зате зростали великі латифундії. В 1820 р. в Галиччині було 8500 великих землевласників із середнім наділом 683 морги; в 1859 р. число їх поменшало до 4500, але наділ зріс до 1185 моргів, врешті в 1880 р. було їх вже тільки 2086 з середньою маєтністю 2400 моргів¹⁴. Поряд із ростом магнатів йшов занепад селянства. В 1820 р. середня селянська власність становила 15 моргів, в 1859 р. — 9,5 моргів, в 1880 р. — 5,5 моргів, а в 1900 р. — 4,5 морги¹⁵.

Знищення панщини на західноукраїнських землях передавало селянам у власність дрібні наділи, залишаючи на довгий час нерозв'язаними такі соціально-економічні проблеми як «індемнізація» — відшкодування великим землевласникам за втрату дармової праці підданих, «сервітути» — відшкодування за користування общинними пасовищами, лісами, озерами, ріками та «пропінація», про яку мова йтиме далі. Австрійський уряд зобов'язаний був сплатити індемнізацію із державного скарбу, проте відмовився від обіцянки і намагався цей тягар перекинути на крайові податки. Край зумів виплатити після 50 років тільки половину боргу¹⁶.

Більшість сервітутних процесів селяни програли. З поданих до комісії 30733 сервітутних справ 11205, тобто 36% було взагалі відкинуто¹⁷. Незважаючи на це, вони активно обстоювали своє право на сервітути, самовільно захоплювали ліси і пасовиська, якими користувалися раніше, вдавалися навіть до збройних виступів. У 1849 р. селянський рух за сервітути охопив Чортківську, Бережанську та Тернопільську округи¹⁸. Селянські громади Чортківської округи вели боротьбу за право випасу худоби й користування лісом аж до 1914 р.¹⁹

Проте і після революції 1848 р. найбільшим ворогом західноукраїнського села, що руйнував його морально і матеріально, була славнозвісна пропінація. Цісарський патент 1848 р., який скасовував кріпацтво, залишив домініям виключне право виробляти спирт

і шинкувати горілку на теренах їх маєтків. Тож після відміни панщини пропінація стала основним джерелом прибутків дідичів, які, залишившись позбавлені дармової праці підданих, їх господарського інвентаря, ще довго не вміли реорганізувати свої господарства і провадити спосіб господарювання на найманій праці. Без ніяких затрат дідичі віддавали в оренду (в більшості випадків євреям)²⁰ право пропінації, і з того, за урядовими обчисленнями від 1864 р., мали щорічно біля 5 млн. гульденів чистого прибутку²¹. Це втримувало далі селянина в духовному пригніченні й матеріальній залежності, послаблювало пробудження його суспільної активності та обезземелювало до решти.

Шинок-корчма ставав головною установою села. Як правило, корчми стояли в селі й за селом, на роздоріжжях, під лісом, біля млина й обов'язково біля церкви. Деякі села довго не мали шкіл, не всі мали церкву, але не було жодного села без корчми. За підрахунками західноукраїнського соціолога-економіста В. Навроцького в 1876 р. в Галиччині було 23264 шинки, так що один шинок припадав на 233 мешканців, а на одного мешканця припадало на рік 26 літрів горілки²². Це тоді, як за обчисленнями іншого галицького соціолога С. Щепановського, галицький селянин їв тільки за половину, а п'ювати міг тільки за четвертину західноєвропейського селянина²³.

Орендарі пропінації Лям у Заліщиках і Лянгольц у Товстому вважалися чи не найбагатшими людьми повіту²⁴. Зберігся цікавий рапорт по Підгаєцькому повіту (Тернопільщина) за 1895 р., який свідчить, що на 38148 населення повіту було 88 оподаткованих п'яниць (68 чоловіків і 20 жінок), з котрих більшість (42 особи) були у віці від 20 до 40 років²⁵.

Боротьбу з пропінацією активізувало в 70-х рр. XIX ст. греко-католицьке духовенство під проводом митрополита Йосифа Сембратовича. Проте під тиском польської шляхти, підтриманої цісарем Францем Йосифом I, митрополит змушений був зректися свого духовного сану і виїхати на постійне перебування до Риму²⁶.

Ліквідація панських пережитків коштувала Галиччині біля 119 млн. гульденів втрачених для піднесення культури, господарства тощо²⁷. В цілому, сільське господарство розвивалося нерівномір-

но. В 40-х рр. XIX ст. грізні прояви економічної кризи капіталістичного господарства на Заході мали свій відгомін і в Галиччині. Понадпродукція збіжжя викликала різке зниження цін, що призвело до руйнації економіки маєтків. Через певний час відповідно впали ціни на горілку, у зв'язку з її перевиробництвом, тому багато гуралень змушені були обсяг своєї продукції зменшити наполовину. Про хиткість сільського господарства Галиччини свідчила також велика заборгованість земельної власності.

В свою чергу сільський пролетаріат, втративши земельні наділи, жив тільки із заробітків, які міг здобути по панських дворах і фільварках. Шляхта використовувала безвихідне становище селян, даючи їм таку нужденну плату, що її ніяк не вистачало на прожиток. З цього приводу угорський урядовець Е. Еган писав у 90-х рр. у доповідному документі: «Руський селянин не бачить круглий рік ні м'яса, ні яйця, хіба-що вип'є кілька крапель молока, а у великі свята з'їсть шматок житнього або пшеничного хліба. Його звичайна страва – вівсяний оципок і картопля. Розпука бере, коли дивисься на цей нарід...»²⁸.

Подібні свідчення залишив й інший австрійський чиновник: «Його житло (галицького селянина – авт.) і одежа дуже погані і брудні. Багато дітей помирало. Взагалі він існує тільки фізично, бо це не є людське життя.»²⁹.

Розвиток видобувної промисловості в Галиччині, концентрація робітничого класу в окремих промислових центрах, вимагали організації забезпечення їх сільськогосподарською продукцією, що стимулювало подальший розвиток переробної промисловості. В окремих домініях почали створювати підприємства капіталістичного типу: млини-елеватори, цукроварні, гуральні та пивоварні заводи. Власники маєтків, які водночас були і підприємцями, в пошуках методів експлуатації найманої робочої сили ефективно використовували приватні бони, які з феодального суспільства успішно перекочували до капіталістичного.

Типовим переробним підприємством нового типу був маєток Добринівці (рум. Добрінауци) Заставнівського району Чернівецької області, який належав єврею Костянтину Бухенталю, що купив собі баронський титул³⁰. Подвійна експлуатація робітників на його

винокурному заводі забезпечувалася металевими бонами вартістю 5, 10 та 20 крейцерів, які емітувалися у 80-х рр. XIX ст. Слід зауважити, що підприємство Бухенталю знаходилося на віддалі 15 км від кордонів Тернопільської області, і його досвід грошотворчості, очевидно, мав послідовників і на галицьких теренах.

Через нерозробленість даної теми, надто обмежену інформацію, яка присутня на домінальних бонах, нині важко відповісти на запитання до якого часу існували в Галиччині ці приватні гроші. Мабуть, протягом більш як сто років їх поступово витісняли бони підприємців.

У першій половині XIX ст. в Австро-Угорщині та Росії відбувся розклад феодально-кріпосницької системи, розвивалася мануфактурна стадія капіталізму, з поступовим переходом до фабричного виробництва.

На початку XIX ст. в Галиччині було 40 залізних гут, де працювало 30 тис. робітників, а в 1841 р. 18 доменних печей, з яких 7 на Стрийщині, а також 20 скляних гут та 12 фабрик паперу. Механічне ткацтво розвивалося в Бродах, Заліщиках, Глинянах, Жовкві, Білці Шляхетській³¹.

У 1883 р. на території сучасної Тернопільської області вже працювало 8 парових млинів, продукцію яких вивозили до центральних районів Австро-Угорщини, та 680 невеликих водяних млинів. Якщо в 1876 р. працювало 170 спиртових і пивоварних заводів, то в 1910 р. їх було вже 390. Найбільшим підприємством краю була Монастирська тютюнова фабрика, що стала до ладу 1812 р. У 1914 р. тут працювало 1130 робітників. Серед підприємств одними з найбільших були цегельний завод у Збаражі, де на початку XX ст. було зайнято біля 80 робітників, паровий млин у Тернополі (100 чол.), цукровий завод в с. Усті біля Борщова (70 чол.) та консервний завод у Підволочиську, де у 1913 р. налічувалося близько 100 робітників. Проте в промисловості краю переважали дрібні, напівкустарні і кустарні підприємства. З 623 підприємств понад 250 було таких, де працювало від 2 до 5 робітників. І хоча Тернопільщина становила 6,1 % території Австро-Угорщини, на якій проживало 6,5 % населення, тут зосереджувалося тільки 2,6 % промислових підприємств і 1,1% робітників³².

Капіталісти взяли на озброєння систему замкнутого циклу домініальних бон, при якій виплачені робітнику гроші обов'язково поверталися до їх емітентів. Більш як столітній досвід застосування цих знаків з деякими поправками був перенесений від селян на робітничий клас, тоді ще слабо зорганізований. Практичне використання приватних бон давало хазяям змогу не тільки зменшувати затрати на заробітну плату, а й вивільняти активи на розвиток виробництва.

Бони видавала робітникам контора підприємства в рахунок чергової заробітної плати. Оскільки ціни у їдальнях та крамницях капіталістів були, як правило, завищені, знижувався і без того низький рівень зарплати. Крім того, одержуючи гроші наперед, робітники потрапляли в залежність від капіталістів.

Приватні металеві та паперові бони використовували там, де відбувався стрімкий розвиток виробництва, де високої продуктивності праці досягали, насамперед, за рахунок експлуатації робітників.

Важливе місце в Галичині займав видобуток нафти. Практична розробка нафтових родовищ в районі Дрогобича – Борислава розпочалися у 1846 р. 1895 р. у Відні було створене так зване «Галицько-Карпатське нафтове товариство» з капіталом 10 млн. крон. У 1910 р. в Західній Україні було 332 підприємства нафтової промисловості, на яких працювало близько 10000 чол.³³ Видобуток нафти у Бориславі невпинно зростав і в 1870 р. досяг 11200 тон, а озокериту – 560 тон³⁴. Після введення в експлуатацію 31 грудня 1872 р. залізниці Борислав – Дрогобич бориславська нафта і озокерит вийшли на широкий ринок. В результаті застосування механічного буріння свердловин протягом 1893-96 рр. були виявлені і основні нафтові родовища, внаслідок чого річний видобуток нафти у 1909 р. досяг 1937620 тон, що становило 5% світового видобутку³⁵.

Робітники на нафтових промислах жили в жалких умовах. Сваюла капіталістів щодо робітників не обмежувалася ніякими законами. Тяжке, сповнене поневірянь, життя робітників Галичини правдиво і яскраво змалював І. Франко у «Бориславських оповіданнях», повістях «Борислав сміється», «Боа Констріктор» та статистичній праці «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата в 1870 році»³⁶.

Своєрідним пам'ятником тієї пори є металева бона 5 крейцерів бурової фірми Мочари – Лібермана з м. Борислава. Використовували бону цього типу з 80-х років XIX ст. і вилучили з внутрішнього обігу підприємства після літніх страйків робітників нафтових промислів у 1904 р.

Для інтенсивного капіталістичного розвитку такої відсталой австро-угорської провінції як Галичина, важливо було створити комунікаційну інфраструктуру, зокрема розбудувати мережу залізниць, які в той час вважалися найбільш ефективним видом транспорту. Але, прокладаючи залізниці, австрійський уряд дбав не стільки про економічний розвиток відсталих провінцій, скільки вирішував свої військово-стратегічні цілі. Протягом 1869-1871 рр. споруджено залізницю Підволочиськ – Тернопіль – Львів. У 1884 р. стала до ладу залізнична колія Станіславів – Ярмолинці, яка пройшла через Бучач, Чортків і Гусятин. У 1896 р. від неї проклали відгалуження на Заліщики, а у 1898 р. – на Скалу-Подільську і Мельницю-Подільську. У 1897 р. залізниця зв'язала Тернопіль з Бережанами, і таким чином сполучила Тернопільщину з Прикарпаттям. 1906 р. збудовано залізничну колію від Тернополя до Збаража, а в 1909 р. – від Бережан до Підгайців³⁷.

Обслуговування залізниць потребувало кваліфікованих технічних спеціалістів та чиновників. Для підтримання свого добробуту ця категорія населення об'єднувалася у споживчі товариства, які виконували кредитні функції. Службовці галицької залізниці були також зорганізовані в «Товариство споживачів чиновників служби імператорсько-королівської залізниці», яке емітувало свої кредитні бони номіналами 20 гелерів та 2 крони.

У Галичині польська аристократія, дійшовши до політичного порозуміння з династією Габсбургів і зобов'язавшись підтримати австрійську державну політику, здобула для себе необмежену владу. Польська шляхта поставила завдання створити собі тут базу для майбутньої польської держави.

З метою локалізації полонізуючих впливів на західноукраїнське населення під егідою українських національних партій у 80 – 90-х рр. XIX ст. було засновано ряд економічних установ: «Народня торгівля», «Сільський господар», «Союз молочарських спілок», «Кра-

йовий кредитовий союз», «Крайовий ревізійний союз», «Союз для збуту худоби» та інші, що розгорнули свою діяльність по всій Галичині і допомагали селянству та міщанству піднімати добробут.

З усієї цієї низки українських економічних установ важливу роль відігравав український кооперативний банк з обмеженою порукою «Дністер», який був заснований у 1895 році і розміщувався у Львові по вулиці Руській, будинок 20. Вказаний банк зберігав заощадження та кредитував українське міське та сільське населення і тісно співпрацював з однойменною асекураційною (страховою) установою, «Товариством взаємних забезпечень «Дністер», яке було створене у 1892 році. Страхове товариство вже в кінці 1907 року мало 213943 полісів у 3773 громадах на вартість забезпечених об'єктів 218043491 корон³⁸.

Український кооперативний банк у взаємодії з низкою економічних національних товариств кредитував установи українського громадського харчування м.Львова, які мали назву «Дністрова кухня». Очевидно, емітовані цим закладом у 1912 році металеві бони номіналами 3, 10 і 50 гелерів виконували кредитну функцію. Для грошових знаків цього типу характерним є гасло «Спільними силами!», що характеризує тогочасний український національний рух.

Таким чином, приватні металеві бони, які є важливими історико-економічними джерелами, незважаючи на лаконізм написів, підвладні науковому аналізу перш за все шляхом комплексного використання методик спеціальних історичних дисциплін.

¹ Грабовецький В. Рух опришків у XVIII ст.// Книга для читання з історії Української РСР – К., 1970 – С.76.

² Kalkowski T. Tysiac lat Monety Polskiej – Krakow, 1981 – S.223. В 1612 р. Анджей Кротовський гербу «Бруг» або «Лещиць» відкрив без королівського дозволу свій монетний двір у великопольському містечку Лобженіце і розпочав чеканку з низькопробного срібла денаріїв та тернаріїв (тшецяків). Після смерті А. Кротовського справу продовжив його зять Миколай Сєнявський. Мінцмейстер цього «дикого»

монетного двору, міщанин Януш Юргас Мейнхарт, виготовляв тшецяки. У 1627 р. Сейм заборонив биття дрібної монети, проте М. Сєнявський проігнорував заборону і нахабно продовжив свою грошотворчість, аж поки король Сигізмунд III своїм едиктом від 1631 р. включив любженіцькі емісії до категорії інших фальшивих грошей.

³ Там само. – С.348.

⁴ Там само. – С.348.

⁵ Kaminski C., Kopicki E. Katalog monet polskich 1764-1864 – Warszawa, 1977 – S. 107-110.

⁶ Rozdolski R. Stosunki poddancze w dawnej Galicji – Warszawa, 1962 –Т.1 – С. 158.

⁷ Там само. – С. 158.

⁸ Kalkowski T. Tysigc lat ... – S. 349.

⁹ Історія Української РСР – К., 1967 – Т.1.– С.356.

¹⁰ Щелоков А. Свидетели истории – М., 1987 – С.183.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область.- К., 1971 – С.145.

¹² Витанович І. Історія українського кооперативного руху- Нью-Йорк, 1964 – С.21.

¹³ Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата – М., 1982 – С.230.

¹⁴ Крип'якевич І.П. Історія України – Львів,1990 – С.285.

¹⁵ Там само. – С.285.

¹⁶ Витанович І. Вказ. праця... – С.21.

¹⁷ Там само. – С. 21.

¹⁸ Історія селянства Української РСР, – К., 1967 – Т.1 – С.428 – 429.

¹⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.87. – Спр.1293 – Арк.31.

²⁰ Завдяки здібностям налагоджувати господарські зв'язки, маючи за своїх спільників також іудеїв, вони стали організаторами шляхетської торгівлі і орендарями, тим паче, що шляхта не дуже була в господарських справах досвідчена, а промисел і торгівля вважалися негідними шляхетського звання. Єврейська торгівля щораз більше опановувала села та міста, господарські послуги євреїв ставали необхідними для магнатів та шляхти.

²¹ Витанович І. Вказ. праця... – С.21.

²² Там само. – С. 21.

- 23 Там само. – С. 21
- 24 Коцик Р. Заліщицький повіт наприкінці XIX і з початком XX століття // Історико-мемуарний збірник Чортківської округи – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1974 – С.703.
- 25 Гунчак Т. Підгаєщина: Історичний нарис // Підгаєцька земля (Історико-мемуарний збірник) – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980 – С. 136-137.
- 26 Витанович І. Вказ. праця... – С.22.
- 27 Там само. – С.38.
- 28 Там само. – С.38.
- 29 Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства – Київ, 1959 – С.24.
- 30 Тхоржевський Р.Й. Чернівецькі гроші // Радянська Буковина. 1966. – 20 листоп.; Його ж. Барон – фальшивомонетник // Радянська Буковина. – 1967. – 21.січ.
- 31 Витанович І. Вказ. праця... – С. 37.
- 32 Podręcznik statystyki Galicyi .- Lwow , 1912 – Т. 2 – Cz. 2 – S.216-217.
- 33 Історія Української РСР. – Т.1. – С.654.
- 34 Szajnucha Wt Plody kopalne Galicyji – Lwow , 1894 – Cz .2 – С. 122.
- 35 Rymat Zenon Galicyjski przemysl naftowy – Krakow ,1915 – С.23-27.
- 36 Франко І. Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата в 1870 році. // Повне зібрання творів, – К.,1956. – Т.19.
- 37 Історія міст і сіл УРСР: Тернопільська область – К., 1973- С.27.
- 38 Витанович І. Вказ. праця... – С.138.

Петр Рябченко

ВНУТРИХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И ЧАСТНЫЕ ДЕНЕЖНЫЕ ЗНАКИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ. ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ (1985 – 2000 гг.)

Трудно ответить однозначно на вопрос: «Что такое деньги?» Можно сказать просто, деньги – это то, что выполняет функции денег. Но тогда возникает второй вопрос: «Какие функции выполняют деньги?». На него более ста лет назад ответил Карл Маркс, четко обрисовав пять основных функций денег: функция платежа; функция обращения; функция накопления; клады; мировые деньги.

Эти понятия всем известны и не будем на них останавливаться. Но, оказывается, что национальная валюта большинства стран, в т.ч. и Украины, выполняет только три функции (платежа, обращения и накопления). Значит, национальные деньги не справляются со всеми функциями, да перед ними такая задача и не ставится.

Деньги очень небольшого количества стран со стабильно развитой экономикой – США, Германия, Англия, Япония выполняют функции мировых денег, да и то только на своей, определенной части мирового пространства. Какое будет влияние ЕВРО на мировую экономику и финансы пока еще не известно.

Функции кладов не выполняют деньги ни одной страны мира, т.к. все они давно перешли на бумажные деньги без металлического обеспечения, а если и применяют металлические деньги, то из недорогих металлов или сплавов.

Клады – это деньги из благородных металлов, которых в обращении давно нет. Поэтому и будем рассматривать в качестве денег только их основной современный вид – бумажные деньги. Историки изучают деньги с точки зрения бонистики без их влияния на экономику и финансы.

За последние 15 лет в Украине появилось большое количество различного вида денег или же их заменителей. Среди этой массы можно выделить также группы или виды бон: